

ΣΟΥΡΕΑΛΙΣΜΟΣ: Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΑΝΑΛΑΜΠΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΔΙΑΝΟΗΣΗΣ¹

ΝΙΚΗ ΛΟΪΖΙΔΗ

Η Νίκη Λοϊζιδη είναι ομότιμη καθηγήτρια ιστορίας της τέχνης στην Ανώτατη Σχολή Καλών Τεχνών.

Σχολιάζοντας τις επιπτώσεις του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην τέχνη και γενικότερα στον πολιτισμό, ο γερμανός φιλόσοφος Theodor Adorno (1903-1969) είχε επισημάνει ότι «μετά την ευρωπαϊκή καταστροφή, τα προκλητικά σκάνδαλα των οπαδών του σουρεαλισμού έχουν πάψει πλέον να εντυπωσιάζουν».² Προσωπικά, θα χαρακτήριζα την κρίση του σωστή, ακόμη και ιστορικά δικαιωμένη, μόνο αν πίστευα ότι ο σουρεαλισμός υπήρξε απλά ένα κίνημα με σαφώς προσδιορισμένο τέλος και αρχή, το οποίο, μεταξύ άλλων, στήριξε την επαναστατική στρατηγική του στη διαρκή πρόκληση θορυβωδών σκανδάλων. Ωστόσο, αν πράγματι συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε ήδη από το 1945 –χρονιά κατά την οποία εκδόθηκε *Η Ιστορία του Σουρεαλισμού* από τον γάλλο συγγραφέα Maurice Nadeau– το κίνημα θα είχε ενσωματωθεί στο ιστορικό corpus των καλλιτεχνικών εκφράσεων του περασμένου αιώνα και η σχέση μας μαζί του θα περιοριζόταν στην οργάνωση αναδρομικών εκθέσεων και ως επί το πλείστον, ανιαρών επιστημονικών συνεδρίων. Γιατί αυτό που ουσιαστικά διαφοροποιεί τις εκδηλώσεις που αφιερώνονται στον σουρεαλισμό από τις αντίστοιχες που οργανώνονται για τις υπόλοιπες πρωτοπορίες, είναι ότι κοινό και κριτικοί, έστω και αν δεν το ομολογούν, αισθάνονται ότι το συγκεκριμένο κίνημα έχει μεν διανύσει

την πορεία του μέσα στον πολυτάραχο 20ό αιώνα, αλλά οι λογαριασμοί του με την ιστορία παραμένουν ακόμα ανοικτοί. Τη θέση αυτή φαίνεται εξάλλου ότι ενστερνιζόταν και ο γάλλος λογοτέχνης Georges Bataille, όταν το 1945 δήλωνε ότι «ο σουρεαλισμός μπορεί να εκφράζεται σήμερα με περισσότερο ήπιο και διακριτικό τρόπο αλλά αυτό σε καμιά περίπτωση δεν σημαίνει ότι έχει πεθάνει [...]. Η επίδραση που ασκεί σήμερα είναι πολύ πιο σημαντική για να μην πω πολύ περισσότερο σημαντική από αυτή που άσκησε στα χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στους δύο Παγκοσμίους Πολέμους». Η συγκεκριμένη κατάθεση του Bataille –ενεργού μέλους του κινήματος αλλά ιδεολογικού αντιπάλου του André Breton– συνέπεσε χρονικά με δύο σημαντικά γεγονότα, τα οποία κατά περίεργη σύμπτωση βρίσκονται σε θέση αντιπαράθεσης ως προς την ερμηνευτική θεώρηση της επαναστατικής πορείας του σουρεαλισμού. Το ένα αφορά την έκδοση του βιβλίου του Maurice Nadeau στην οποία προαναφέρθηκα –γεγονός που τουλάχιστον τυπικά σηματοδότησε το τέλος των δραστηριοτήτων της σουρεαλιστικής εξέγερσης– και το άλλο, την επεξεργασία και σύνθεση από τον André Breton της *Ωδής στον* (γάλλο κοινωνικό ουτοπιστή) *Charles Fourier (Ode à Charles Fourier)*, την οποία ο ηγέτης του σουρεαλισμού συνέταξε επίσης το 1945 –κατά τη διάρκεια της αυτοεξορίας του στην Αμερική– και εξέδωσε το 1947, μετά δηλαδή την επιστροφή του στο απελευθερωμένο πλέον Παρίσι.

Όμως, η *Ωδή στον Charles Fourier*, όπως και οι *Προκαταρκτικές σημειώσεις για τη σύνταξη ενός Τρίτου σουρεαλιστικού Μανιφέστου*, οι οποίες γράφτηκαν επίσης κατά τη διάρκεια της σύντομης παραμονής του Breton και πολλών σουρεαλιστών καλλιτεχνών στις ΗΠΑ (1941-1945), δεν απασχόλησαν ιδιαίτερα τους μελετητές του κινήματος. Η αιτία θα πρέπει να αναζητηθεί στο γεγονός ότι η παλαιότερη γενιά των ιστορικών και θεωρητικών της τέχνης, έχοντας ως πρότυπο το βιβλίο του Nadeau, συρρίκνωσε –αν μου επιτρέπεται η έκφραση– την επαναστατική δράση του, κατά τρόπο αρκετά αυθαίρετο στη μεσοπολεμική δεκαετία 1925-1935. Πράγματι, εδώ και αρκετές δεκαετίες, οι ερευνητές από τον χώρο της τέχνης (αλλά και της λογοτεχνίας) που ασχολήθηκαν με το κίνημα, ακολούθησαν τα ίδια ερμηνευτικά στερεότυπα, ορίζοντας το 1925 ως χρονιά του απόγειου της επαναστατικής δράσης του κινήματος –με κορυφαίο επεισόδιο το σκάνδαλο που προξένησαν οι οπαδοί του στο τιμητικό δείπνο για τον ποιητή Saint-Pol-Roux –και το καλοκαίρι του 1935 ως το τέλος της, μετά από την οριστική πλέον ρήξη της ηγεσίας του κινήματος με το Κομμουνιστικό Κόμμα Γαλλίας. Όπως είναι γνωστό, αφορμή για τη ρήξη τής ούτως ή άλλως προβληματικής σχέσης του σουρεαλιστικού κινήματος με το PCF (Parti Communiste Français) ήταν η βίαιη αντισταλινική παρέμβαση του André Breton στο *Διεθνές Συνέδριο των Συγ-*

γραφέων για την υπεράσπιση της Κουλτούρας... Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι Raymond Spiteri και Donald LaCoss, επιμελητές συλλογικής έκδοσης με τίτλο *Surrealism, Politics and Culture* (2003), «ακόμη και οι διάσημες φωτογραφίες από τη συνάντηση του André Breton με τον Diego Rivera και τον Léon Trotsky στο Μεξικό το καλοκαίρι του 1938, όπου συνυπέγραψαν το *Μανιφέστο για μια ανεξάρτητη Επαναστατική Τέχνη*, δεν σχολιάστηκαν ιδιαίτερα, αλλά εκτιμήθηκαν απλά ως σύμβολα μιας καλοπροαίρετης σύγκλισης της κουλτούρας με την επαναστατική πολιτική».

Κάθε εποχή βλέπει και ερμηνεύει αυτό που είναι σε θέση να δει, και είναι πλέον εμφανές ότι το σουρεαλιστικό κίνημα πρέπει να επανεξεταστεί όχι μόνο ως καλλιτεχνική ή λογοτεχνική έκφραση του μοντερνισμού, αλλά κυρίως ως μια από τις σημαντικότερες, ίσως και δραματικότερες, κρίσεις συνείδησης της ευρωπαϊκής διάνοησης. Ο Jonathan P. Eburne, ένας από τους νεότερους αγγλοσάξονες ερευνητές που επικεντρώνουν τις αναλύσεις τους στην ηθικοπολιτική διάσταση του κινήματος, σημειώνει στην εισαγωγή του βιβλίου του *Surrealism as an Art of Crime*: «Ο δρόμος που διέσχισε ο σουρεαλισμός μέσα από τον 20ό αιώνα, είναι σπαρμένος με πτώματα. Οι σουρεαλιστές έζησαν, πέθαναν και υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων μιας εποχής σηματοδωμένης από πολέμους, φρικαλεότητες, τρόμο και επαναστατική αιματοχυσία. Και είναι αλήθεια ότι τα γεγονότα αυτά δεν τα έζησαν ως παθητικοί παρατηρητές. Οι σουρεαλιστές συμμετείχαν σε ένα διεθνές πρωτοποριακό κίνημα, το οποίο κατάφερε να παραμείνει ενεργό επί πενήντα ολόκληρα χρόνια. Οι καλλιτέχνες και οι συγγραφείς του, αφοσιώθηκαν στην πειραματική δοκιμασία πρακτικών έκφρασης, οι οποίες συνδέονταν άμεσα με τη βιαιότητα που χαρακτήρισε τον ίδιο τον 20ό αιώνα».

Παρ' όλα αυτά, οι θέσεις του αγγλοσάξονα καθηγητή της Συγκριτικής Λογοτεχνίας δεν είναι ακριβώς πρωτότυπες. Ογδόντα και πλέον χρόνια πριν, στο απόγειο της μεσοπολεμικής κρίσης –συγκεκριμένα το 1929– ο γερμανός στοχαστής (και συνεργάτης του Adorno), Walter Benjamin –ο αισθαντικότερος και τολμηρότερος κατά τη γνώμη μου αναλυτής του σουρεαλιστικού φαινομένου– σε άρθρο του που δημοσιεύτηκε στο έντυπο *Literarische Welt* χαρακτήριζε το κίνημα ως «την τελευταία αναλαμπή της ευρωπαϊκής ιντελιγκέντσιας». Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που παρουσιάζει το συγκεκριμένο αυτό κείμενο είναι ότι όχι μόνο δεν ορίζει ως απαρχή του σουρεαλιστικού φαινομένου το 1923 με 1925, αλλά αναζητά και εντοπίζει τις ρίζες του βαθιά μέσα στον 19ο αιώνα. Ο Benjamin, μετά από μια αρκετά αυστηρή κριτική που ασκεί στην αριστερίζουσα πτέρυγα της γαλλικής αστικής τάξης, επισημαίνει τις διαφορές που τη χωρίζουν από τη σουρεαλιστική επαναστατική ηθική: «Αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει τις θέσεις της αστικής αριστεράς», αναφέρει σε απόσπασμα της μελέτης του,

«είναι η αθεράπευτα προβληματική σύζευξη του ιδεαλιστικού μοραλισμού με την πολιτική πράξη. Μόνο σε αντίθεση με αυτούς τους αδιέξοδους συμβιβασμούς –οι οποίοι κατά σύμπτωση μοιάζουν πάντα να βασίζονται σε αγαθές προθέσεις– θα πρέπει να κατανοήσουμε τις κατευθυντήριες τάσεις του σουρεαλισμού και ακόμη καλύτερα, της σουρεαλιστικής παράδοσης. Ωστόσο, έως τώρα τουλάχιστον, δεν έχουν γίνει και πολλά πράγματα προς αυτή την κατεύθυνση. Αυτό που κατεξοχήν παραπλάνησε τους αναλυτές του φαινομένου είναι ότι ο δαιμονικός χαρακτήρας του έργου ενός Rimbaud ή ενός Lautréamont ερμηνεύτηκε ως μια σνομπ παραλλαγή της θεωρίας της τέχνης για την τέχνη. Αν ωστόσο αποφασίσουμε κάποια στιγμή να παραβιάσουμε αυτές τις παγίδες του ρομαντισμού θα ανακαλύψουμε στο εσωτερικό τους κάτι ιδιαίτερα χρήσιμο. Θα ανακαλύψουμε ότι η λατρεία του κακού, παρά τα ρομαντικά στοιχεία που την χαρακτηρίζουν, μπορεί να χρησιμεύσει ως μηχανισμός εξυγίανσης και μέσο προστασίας της πολιτικής από τους ερασιτέχνες ηθικολόγους. Μέσα από αυτή την οπτική, αν τύχει και διαβάσουμε σε κείμενο του Breton την περιγραφή μιας σκηνής φρίκης επικεντρωμένη στο βιασμό ενός παιδιού, τότε θα πρέπει σίγουρα να στραφούμε στο παρελθόν για μερικές τουλάχιστον δεκαετίες. Και εκεί, ανάμεσα στα 1865 με 1875, θα διαπιστώσουμε ότι κάποιοι μεγάλου αναστήματος αναρχικοί, οι οποίοι δεν είχαν καμία επικοινωνία μεταξύ τους, δούλευαν ακούραστα συναρμολογώντας τις διαβολικές τους μηχανές. Και αυτό που βρίσκω καταπληκτικό είναι ότι κατά κάποιο τρόπο τελείως ανεξάρτητο είχαν ρυθμίσει την έκρηξη των ωρολογιακών τους βομβών την ίδια ακριβώς ώρα: σαράντα χρόνια αργότερα έσκαγαν στη δυτική Ευρώπη τα γραπτά ενός Dostoiewski, ενός Rimbaud, ενός Lautréamont. Μάλιστα, για ό,τι αφορά τον Dostoiewski, αν θέλουμε να είμαστε ακριβείς, θα πρέπει να απομονώσουμε από το σύνολο του έργου του ένα κείμενο που δημοσιεύτηκε το 1915 με τον τίτλο «Η εξομολόγηση του Stavroguine». Το συγκεκριμένο κεφάλαιο από τους *Δαιμονισμένους*, το οποίο προδίδει ιδιαίτερα στενή σχέση με το «Τρίτο Άσμα του Maldoror», προτείνει μια θριαμβική δικαίωση του κακού, η οποία και εκφράζει ορισμένες σουρεαλιστικές απόψεις πολύ καλύτερα από τους σημερινούς εκπροσώπους του κινήματος. Κι αυτό, γιατί ο Stavroguine είναι σουρεαλιστής πριν καν προφτάσει να γεννηθεί το ίδιο το κίνημα. «Διότι αυτός μόνο κατάλαβε καλύτερα από τον καθένα πως ο μικροαστός πιστεύει, χωρίς να το γνωρίζει, ότι κάθε πράξη αρετής έχει ως πηγή έμπνευσης το Θεό, ενώ το κακό που γεννιέται από τον αυθορμητισμό μας, θα μπορούσε να διαφυλάξει την αυτονομία μας και να μας επανασυνδέσει με την ίδια την ουσία της ύπαρξής μας».³

Έχω την πεποίθηση ότι η μελέτη του Benjamin με τίτλο «Σουρεαλισμός: η τελευταία αναλαμπή της ευρωπαϊκής ιντελλιγκέντσιας», παρά τις τυχόν δυσκολίες που μπορεί

να παρουσιάζει εξαιτίας των ιδιαίτερα πυκνών νοημάτων της, αποτελεί κλειδί για την κατανόηση της ηθικο-κοινωνικής αλλά και πολιτικής διάστασης του σουρεαλιστικού φαινομένου. Η σύγκριση του μονόλογου του Stavroguine με τη φοβερή σκηνή του βιασμού από το «Τρίτο Άσμα του Maldoror» του Lautréamont, μπορεί να είναι κάπως υπερβολική, αλλά η ουσία είναι ότι ο Benjamin θεωρεί τον σουρεαλισμό όχι απλά ως ένα επαναστατικό κίνημα του 20ού αιώνα, αλλά ως την τελευταία δυναμική εξέγερση μιας αποσχισμένης μερίδας της ευρωπαϊκής διανοήσης την οποία δικαίως δεν θέλησε να ταυτίσει με τη φιλελεύθερη αστική αριστερά. Για τον Benjamin, πνευματικοί πρόγονοι του κινήματος υπήρξαν αυτοί που επέλεξαν οι ίδιοι οι σουρεαλιστές ως προγόνους (Rimbaud, Lautréamont) μόνο που οι τελευταίοι στήριξαν σε μεγάλο βαθμό το πνεύμα της ανατρεπτικής ηθικής τους και στον «Θεό», όπως τον αποκαλούσαν, μαρκήσιο de Sade. Η αμφισβήτηση και ανατροπή του καθιερωμένου κώδικα ηθικής υπήρξε το εργαλείο με το οποίο επιδιωκόταν η πλήρης και απόλυτη ρήξη όχι απλώς με τη θρησκεία και την αστική κοινωνία, αλλά με τα ίδια τα θεμέλια της ιουδαιο-χριστιανικής παράδοσης. Ο André Breton, στο δεύτερο σουρεαλιστικό μανιφέστο του 1929, υιοθετώντας μια ιακωβινικού ήθους ρητορική –ενδεχομένως χρήσιμη για μια περίοδο σοβαρών ιδεολογικών διενέξεων στους κόλπους του κινήματος– δεν παρέλειψε να τονίσει ότι όλα θα πρέπει να γίνουν από την αρχή και ότι όλα τα μέσα που θα παραστεί ανάγκη να χρησιμοποιηθούν θεωρούνται εκ προοιμίου δεκτά, αρκεί να συμβάλουν στη δια παντός ισοπέδωση της ιδέας της οικογένειας, της πατρίδας και της θρησκείας. Διατρέχοντας κανείς τις σελίδες του δεύτερου σουρεαλιστικού μανιφέστου σχηματίζει την εντύπωση ότι ο André Breton, όσο περισσότερο δυσκολεύεται να δώσει ένα συγκεκριμένο πολιτικο-κοινωνικό περιεχόμενο στη σουρεαλιστική εξέγερση, άλλο τόσο εξαναγκάζεται να καλλιεργήσει έναν λόγο, ο οποίος, παρά τις συχνές αναφορές του στον Marx και στον ιστορικό υλισμό, ουσιαστικά μοιράζεται ανάμεσα στο πνεύμα του αναρχισμού και στο αγωνιστικό ήθος της ροβεσπιερικής «περιόδου του Τρόμου». Σύμφωνα με τις καταληκτικές θέσεις του δεύτερου μανιφέστου, «το μόνο δόγμα με το οποίο θα μπορούσε να συνδεθεί ο σουρεαλισμός είναι το δόγμα της απόλυτης εξέγερσης, της ολοκληρωτικής ανυπακοής και της διαρκούς υπονόμησης των πάντων».⁴

Πέρα όμως από τα ρητορικά αυτά σχήματα, τι εκπροσωπούσε και που απέβλεπε η δράση των σουρεαλιστών; Από ποιες αιτίες απέρρευε η οργισμένη αντίθεση κατά της ηθικής του «φιλισταίου» αστού; Τελικά, η επίθεση κατά των κοινωνικών και πνευματικών αξιών της αστικής τάξης υπήρξε μέσο ή αυτοσκοπός; Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που αξίζει να προταχθεί είναι ότι αντίθετα με τα όσα ισχυρίζεται ο Breton στο δεύτερο μανιφέστο του, ότι «για θέματα

που αφορούν το πνεύμα της εξέγερσης κανείς μας δεν έχει ανάγκη από προγόνους», οι σουρεαλιστές είχαν προγόνους και μάλιστα προγόνους που δεν περιόριζαν τις αντικαθεστωτικές απειλές τους σε φραστικά πυροτεχνήματα. Στα τέλη του 19ου αιώνα, συμβολιστές καλλιτέχνες και ποιητές που συνεργάζονταν με πυρήνες διωκόμενων αναρχικών προχώρησαν σε πράξεις βίας και μάλιστα με αρκετά θύματα. Πολύ πριν οι σουρεαλιστές αποφασίσουν να «αγιοποιήσουν» γυναίκες που είχαν διαπράξει πολιτικά εγκλήματα όπως η αναρχική Germaine Berton, ή εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου, όπως η νεαρή πατροκτόνος Violette Nozières ή οι αδελφές Parin, οι οποίες κατακρεούργησαν τα αφεντικά τους, πυρήνες ζωγράφων και λογοτεχνών (Félix Fénéon, Seurat, Signac, Maximilien Luce) υποστήριξαν τρομοκρατικές ενέργειες προσώπων, αμφιλεγόμενων μάλιστα προθέσεων, όπως ο Jean-Claudius Ravachol. «Τι σημασία έχουν τα θύματα, όταν η χειρονομία είναι ωραία», είχε αναφωνήσει ο γάλλος ποιητής Roland Thaillade, όταν πληροφορήθηκε για τη βομβιστική ενέργεια του άνεργου εργάτη Auguste Vailland εναντίον του Γαλλικού Κοινοβουλίου τον Δεκέμβριο του 1893. Αξίζει μάλιστα να αναφερθεί ότι και ο ίδιος υπήρξε θύμα - έχασε το ένα του μάτι - μιας άλλης βομβιστικής ενέργειας στο ξενοδοχείο Foyot, όπου σύχναζαν ανώτατοι αξιωματούχοι και αρκετοί πολιτικοί. Τη συγκεκριμένη επίθεση φαίνεται ότι είχε οργανώσει ο γνωστός για τις αναρχικές ιδέες του εκδότης και συγγραφέας Félix Fénéon.

Όσο για τους ίδιους τους οπαδούς του κινήματος, η αλήθεια είναι ότι από το θορυβώδες σκάνδαλο που προκάλεσαν τη βραδιά του τιμητικού αφιερώματος στον ποιητή Saint-Pol-Roux (Ιούλιος 1925), μέχρι τις *Προκαταρκτικές θέσεις για ένα τρίτο σουρεαλιστικό Μανιφέστο* που συνέταξε ο Breton το 1942 στην Αμερική, είχε κυλήσει πολύ νερό στο αυλάκι. Το γρονθοκόπησαν μερικοί από τους εθνικιστές συνδαιτυμόνες, ζητωκραυγάζοντας συνθήματα υπέρ της Γερμανίας -συνδέθηκε με το τέλος της ηρωικής περιόδου του κινήματος (1923-1925), η οποία αν και σύντομη, υπήρξε εξαιρετικά φορτισμένη. Βέβαια, εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι τέτοιου είδους ενέργειες απασχόλησαν για λίγο την αστυνομία, αποσπούσαν δυσμενή ή ειρωνικά σχόλια από τον Τύπο, αλλά σε γενικές γραμμές άφηναν μάλλον ασυγκίνητη την αστική τάξη. Με αφορμή μάλιστα τη σχετικά αδιάφορη αντιμετώπιση των σουρεαλιστικών προκλήσεων από την κοινή γνώμη, ο Pierre Naville, συγγραφέας και μέλος του κινήματος, δημοσίευσε ένα κείμενο με τίτλο «La Révolution et les Intellectuels» (Η Επανάσταση και οι Διανοούμενοι), με το οποίο ασκούσε οξεία κριτική στη σουρεαλιστική επαναστατική στρατηγική: «Τα ηθικού χαρακτήρα σκάνδαλα που προκαλεί το σουρεαλιστικό κίνημα», σημειώνει ο Pierre Naville στο κείμενό του, «δεν σημαίνουν αναγκαστικά και την ανατροπή των καθιερωμένων πνευματικών και κοινωνικών

αξιών. Τέτοιου είδους εκδηλώσεις η αστική τάξη όχι μόνο δεν τις φοβάται αλλά έχει την ικανότητα να τις αφομοιώνει και μάλιστα χαλαρά. Ακόμη και οι βίαιες επιθέσεις των σουρεαλιστών κατά του πατριωτισμού πήραν τελικά τη μορφή ενός σκανδάλου και τέτοιου είδους σκάνδαλα δεν εμποδίζουν καθόλου μια αστική δημοκρατία να κρατά τις αξίες της στην κορυφή της πνευματικής ιεραρχίας». Το γεγονός αυτό είχε σχολιάσει και ο Walter Benjamin, τονίζοντας στο άρθρο που προανέφερα ότι οι σουρεαλιστές, στη συγκεκριμένη εκδήλωση για τον ποιητή Saint-Pol-Roux, «παρέμειναν στα όρια του απλού σκανδάλου, πράγμα που όπως πολύ καλά γνωρίζουμε, αφήνει τόσο αδιάφορους τους αστούς, όσο ακριβώς τους ανησυχεί η αληθινή δράση». Πώς όμως θα μπορούσε να επιτευχθεί μια ενιαίου χαρακτήρα αληθινή δράση, όταν στους κόλπους του κινήματος συνυπήρχαν ιδεολογίες τόσο συγγενικές και αρμονικές όσο μια αναγκαστική συμβίωση του Hegel με τον μαρκήσιο de Sade, τον Kropotkine, τον Trotsky και τον αναρχικό Malatesta; Η συνειδητοποίηση αυτού του σοβαρού αδιεξόδου ανάγκασε τον Breton αφενός να εξαγγείλει τη ριζική ρήξη με την παρούσα τάξη πραγμάτων, μέσα από τη διαρκή άσκηση μιας «παγκόσμια εξαγγελόμενης βίας», και αφετέρου να προχωρήσει σε ένα είδος ιδεολογικής κάθαρσης του κινήματος, γεγονός το οποίο αργότερα ο ίδιος χαρακτήρισε ως άστοχο και ατυχές.

Από το τέλος της δεκαετίας του 1925-1935 μέχρι τη μαζική αυτοεξορία των σουρεαλιστών κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το κίνημα έζησε ταυτόχρονα την εμπειρία μιας παγκόσμιας εξάπλωσης αλλά και το πλήγμα μιας ανεπανόρθωτης απώλειας της, ούτως ή άλλως, προβληματικής ενότητάς του με τις διαδοχικές προσχωρήσεις των Louis Aragon, Georges Sadoul και Paul Éluard στο κομμουνιστικό στρατόπεδο. Η άνοδος των ολοκληρωτισμών στην Ευρώπη και η αποτυχία του κινήματος να συμπράξει με την πολιτική χωρίς σοβαρές υποχωρήσεις ως προς την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης, διαμόρφωσαν το κατάλληλο κλίμα για μια φιλική συνάντηση του André Breton στο Μεξικό -το οποίο είχε επισκεφθεί για μια σειρά διαλέξεων- με τον ζωγράφο Diego Rivera και τον Léon Trotsky. Και οι τρεις συνέταξαν το *Μανιφέστο για μια ανεξάρτητη Επαναστατική Τέχνη* ως κατάθεση πίστης και ανιδιοτελούς συμβολής στην άνευ όρων ελευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας: «Σε αυτούς που θα επιχειρούσαν σήμερα ή στο μέλλον να μας πιέσουν να δεχθούμε οποιαδήποτε μορφή πειθαρχίας που δεν θα συμβάδιζε με την ίδια την τέχνη και τα εκφραστικά της μέσα, θα αντιτάξουμε την απόλυτη άρνησή μας και την αδέσμευτη βούλησή μας να μείνουμε σταθεροί στην πίστη μας για την αδιαμφισβήτητη ελευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας [...]». Όμως, το μέλλον του κινήματος -στην ουσία η αισθητική και ιδεολογική του εξέλιξη- δεν κρίθηκε στο Μεξικό αλλά στη Νέα Υόρκη, όπου κατέφυγαν πολλοί

σουρεαλιστές –όσοι δεν μπόρεσαν να συμμετάσχουν στην αντίσταση– μετά την εισβολή των Γερμανών στο Παρίσι. Οι νέες πολιτισμικές και θεσμικές συνθήκες μέσα στις οποίες έζησαν και κυρίως η απουσία του «θανάσιμου» αντιπάλου –δηλαδή της ευρωπαϊκής αστικής τάξης– από το προσκήνιο της πολιτικής τους ζωής έπαιξαν άραγε καθοριστικό ρόλο στην ιδεολογική μετεξέλιξη του κινήματος; Το τελευταίο αυτό ερώτημα «Le Surréalisme disparaît-il avec la Société Bourgeoise?» (Ο Σουρεαλισμός θα εξαφανιστεί μαζί με την Αστική Κοινωνία;) το είχε θέσει και ο ίδιος ο Breton σε κύκλο ομιλιών που είχε οργανώσει στο Παρίσι το 1938.

Μέχρι πρόσφατα, για τους περισσότερους ιστορικούς και θεωρητικούς του κινήματος, το τέλος του σουρεαλισμού και η οριστική πλέον διάσπαση και αποδυνάμωσή του συμπίπτουν με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τη γερμανική Κατοχή και την αναγκαστική αυτοεξορία στην Αμερική. Για πολλούς λόγους που δεν είναι δυνατόν να αναπτυχθούν εδώ, η θητεία του Breton και των συνεργατών του στην Αμερική ερμηνευόταν ως μια αναπόφευκτη και αρκετά άκαρπη εξορία σε μια terra incognita. Η αλήθεια είναι ότι με την προσωρινή ή μόνιμη μετανάστευση της διωκόμενης από τον ναζισμό ευρωπαϊκής πνευματικής ελίτ, η Αμερική δέχτηκε μια άνευ προηγουμένου πολιτισμική τόνωση αλλά και οι ευρωπαϊκές ελίτ –στη συγκεκριμένη περίπτωση ο σουρεαλισμός– είχαν την ευκαιρία να αποκτήσουν άλλου είδους εμπειρίες, πέρα από την τραγωδία της καταστρεμμένης Ευρώπης. Μπορεί ο ίδιος ο ηγέτης της σουρεαλιστικής επανάστασης να μη θέλησε να μάθει ούτε μια λέξη στη γλώσσα της χώρας που τον φιλοξενούσε, όμως το νέο του όραμα για τη δημιουργία ενός παγκόσμιου μύθου εμπνευσμένου από κοινωνίες που ως τότε η Δύση χαρακτήριζε ως βάρβαρες ή απλά εξωτικές, γεννήθηκε στην Αμερική. Επίσης, η ανακάλυψη του έργου του κοινωνικού ουτοπιστή Charles Fourier (1772-1837) και οι προκαταρκτικές σημειώσεις για τη σύνταξη ενός τρίτου σουρεαλιστικού μανιφέστου, έγιναν κατά τη διάρκεια της σύντομης αλλά αποκαλυπτικής περιπλάνησής του στις μητροπόλεις και στις αχανείς εκτάσεις του Νέου Κόσμου. Όπως αναφέρει ο γάλλος ερευνητής Fabrice Flahutez, ο André Breton μελέτησε το σύνολο του έργου του οραματιστή των *φαλανστηρίων* (phalanstères)⁵ κατά τη διάρκεια μιας μεγάλης περιήγησής του στις αμερικανικές πεδιάδες, όπου επισκεπτόταν καταυλισμούς Ινδιάνων, ενώ ταυτόχρονα συνέθετε την *Ωδή στον Fourier*. Έναν αιώνα μετά την έκδοση των *Απάντων* του γάλλου φιλόσοφου (1845-1846) και μετά από αντίστοιχης χρονικής διάρκειας σιωπή γύρω από το ξεχασμένο και δυσεύρετο έργο του, ένας γάλλος επίσης εξόριστος ποιητής, τον ανακάλυψε ξανά με τρόπο που μόνο συμβατικά θα λέγαμε ότι ήταν τυχαίος. Το έργο του Fourier το οποίο γοητεύει για την αντικομφορμιστική προσέγγιση του κόσμου καταγγέλλει, αρκετά

χρόνια πριν από τον Freud, τον πολιτισμό ως τη βασική αιτία από την οποία πάσχει η ανθρωπότητα και αρνείται κατηγορηματικά την ύπαρξη προπατορικού αμαρτήματος. Για τον Fourier, τον οποίο φαίνεται να εκτιμούσε ιδιαίτερα και ο Engels, η ανθρωπότητα έχει διαδοχικά περάσει από πέντε στάδια: από την Εδέμ, από την Αγριότητα, από την Πατριαρχία και από τη Βαρβαρότητα, η οποία συνδέεται με τις απαρχές του καπιταλισμού. Η σύγχρονη εποχή αντιστοιχεί με το στάδιο του πολιτισμού, δηλαδή με την πλήρη ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος. «Ουτοπιστής και οραματικός προφήτης», σημειώνει ο Fabrice Flahutez, «γοητεύει για την αντικομφορμιστική προσέγγιση του κόσμου ενώ καταγγέλλει τον πολιτισμό ως πηγή δυστυχίας».

Αν ο Claude Henri de Saint Simon (1760-1825), ουτοπιστής επίσης κοινωνικός φιλόσοφος του 19ου αιώνα, υπήρξε η βάση πάνω στην οποία διαμορφώθηκαν τα αιτήματα των ιστορικών πρωτοποριών (φουτουρισμός, ντανταϊσμός, σουρεαλισμός), ο Charles Fourier και το έργο του σηματοδοτούν το κλείσιμο του συγκεκριμένου κύκλου και την ελπίδα για την αρχή ενός άλλου, περισσότερο στραμμένου προς το όραμα μιας παγκόσμιας κοινωνίας χωρίς ανισότητες, χωρίς πολέμους και χωρίς πολιτισμικές προκαταλήψεις. Όμως, η σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη κοινωνία μοιάζει τόσο με την ειδυλλιακή κοσμολογία του Fourier, όσο έμοιαζε η κοινωνική επανάσταση που υποσχέθηκαν οι σουρεαλιστές με τα γεγονότα που ακολούθησαν την έκρηξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ο σουρεαλισμός ως καλλιτεχνικό κίνημα με επαναστατική προοπτική δεν διατήρησε απλώς μια διαρκή στάση αναμέτρησης με την αστική τάξη, αλλά υπήρξε ο ίδιος προϊόν μιας βαθιάςσχάσης στους κόλπους της αστικής κοινωνίας. Υπήρξε, όπως είχε τονίσει ο Walter Benjamin, η τελευταία αναλαμπή της μαχόμενης ευρωπαϊκής διάνοησης και ταυτόχρονα η κορύφωση μιας σοβαρής κρίσης συνείδησης που χαρακτήρισε τις πνευματικές και καλλιτεχνικές ελίτ των βιομηχανικά αναπτυσσόμενων ευρωπαϊκών χωρών κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Η ουσιαστική διαφορά του από το ντανταϊστικό κίνημα που προηγήθηκε –και το οποίο εν μέρει τουλάχιστον αφομοίωσε– είναι ότι ο σουρεαλισμός πίστευε ότι ο ανατρεπτικός αγώνας και όχι η αυτοκαταστροφή είναι ο μόνος τρόπος για να δραπέτεύσει κανείς από το σύστημα. Αν υπάρχει ένα αμετάκλητα ουτοπικό στοιχείο στο εγχείρημα του Breton και των συνοδοιπόρων του, αυτό θα πρέπει να εντοπιστεί στο γεγονός ότι το κίνημα, προκειμένου να επιβληθεί και ως πολιτικο-κοινωνική ανατροπή επικαλέστηκε, πέρα από το φάσμα της Γαλλικής και της Οκτωβριανής Επανάστασης, την ιδεολογική στήριξη ενός κόμματος το οποίο, τη μόνη μορφή συνεργασίας που θα μπορούσε να του παράσχει, ήταν η πειθαρχία και η υποταγή στους δικούς του κανόνες. Το ίδιο περίπου συνέβη και με τις αυταπάτες του Marinetti σχετικά με τη στήριξή του από το κόμμα του

Mussolini, το ίδιο με τους ντανταϊστές και τους οργανωμένους αναρχικούς, οι οποίοι αντιμετώπιζαν τον απείθαρχο μποεμισμό των οπαδών του κινήματος με αισθήματα καχυποψίας και ενίοτε έντονης δυσφορίας. Αν, λοιπόν, ο σουρεαλισμός κρατά ακόμα ανοιχτούς λογαριασμούς με την ιστορία, τότε ποιο νόημα άραγε θα δίναμε σε αυτή τη δυνατότητά του για διάρκεια;

Το νόημα θα πρέπει να το αναζητήσουμε στη ριζοσπαστική αντίληψη του κινήματος σχετικά με την ιδέα της ελευθερίας. Σύμφωνα με τον Benjamin, «οι σουρεαλιστές μάς απάλλαξαν από τα ξεθωριασμένα ιδεώδη των ηθικολόγων και των φιλελεύθερων ουμανιστών, διότι μόνο εκείνοι γνώριζαν καλά, ότι η ελευθερία έχει τίμημα ανείπωτα σκληρό, κατακτάται με μύριες θυσίες και για αυτόν ακριβώς το λόγο πρέπει κανείς να τη χαίρεται χωρίς όρια, σε όλη της την πληρότητα, χωρίς κανέναν υπολογισμό και για όσο χρόνο διαρκέσει [...] Ο αγώνας για την απελευθέρωση της ανθρωπότητας, σε όλα τα επίπεδα και με την πιο απλή επαναστατική μορφή, είναι ο μόνος στόχος σ' αυτή τη ζωή που αξίζει τον κόπο να υπηρετηθεί». Δεν ξέρω τι θα σκεφτόταν ο Breton για το παρόν και το μέλλον ενός πολιτισμού, όπως ο δικός μας, ο οποίος βρίσκεται στο έλεος της ανεξέλεγκτης απληστίας και της ακόμη πιο ανεξέλεγκτης υστερίας των διεθνών αγορών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Ομιλία στην ημερίδα των εγκαινίων της έκθεσης «Προσεγγίζοντας το Σουρεαλισμό» που παρουσιάστηκε από το Ίδρυμα Βασίλη και Ελίζας Γουλανδρή στο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης της Άνδρου (Ιούλιος 2012).

- 2 Theodor Adorno, *Rückblickend auf den Surrealismus, Noten zur Literatur I*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1958, σ. 158· αναφέρεται από τον Werner Spies στο εισαγωγικό κείμενό του για τον κατάλογο της έκθεσης «La Révolution Surréaliste», που πραγματοποιήθηκε στο Centre Georges Pompidou (Παρίσι 2002).
- 3 Walter Benjamin, «Le Surréalisme. Le dernier instantané de l'intelligence Européenne». Το δοκίμιο περιέχεται στον 1ο τόμο με τίτλο *Mythe et Violence*, εισ.-μτφρ. από τα γερμανικά: «Der Surrealismus. Die letzte Momentaufnahme der europäischen Intelligenz», στο *Literarische Welt* (1, 2, και 9 Φεβρ. 1929).
- 4 André Breton, «Second Manifeste du Surréalisme», στο *Manifestes du Surréalisme*, Gallimard, Παρίσι 1973, σ. 78.
- 5 Από το 1808, ο γάλλος ουτοπιστής φιλόσοφος Charles Fourier (1772 – 1837), με το έργο του *Théorie des quatre mouvements et des destinées générales*, έθεσε τις βάσεις μιας θεωρητικής κατασκευής για μια ιδανική κοινωνία, την οποία αργότερα συμπλήρωσε με ένα άλλο σύγγραμμά του, με τίτλο *Le Nouveau Monde industriel et sociétaire*. Η κοινωνία που οραματίζεται, βασίζεται στην αρμονία και στην ελευθερία της ανθρώπινης συμβίωσης σε αγροτικού χαρακτήρα κοινοβιακούς τόπους *phalanstères*, όπου οι σχέσεις ανδρών και γυναικών είναι ισότιμες και η ερωτική ζωή τους απαλλαγμένη από οποιεσδήποτε δεσμεύσεις. Ο φουριερίκός έρωτας είναι ολότελα αποδεσμευμένος από θεσμικές και θρησκευτικές διαδικασίες και φυσικά από τον νόμιμο γάμο. Οι εργασίες των φαλανστηρίων προβλεπόταν να κατανέμονται σύμφωνα με τις προτιμήσεις και την πείρα του κάθε ατόμου και αποτελούσαν εν γένει πηγή θετικής απασχόλησης και ευφορίας. Ιδιαίτερη θέση είχε η καλλιέργεια της γης, όπως επίσης οι τέχνες και οι επιστήμες. Εδώ, βέβαια, διαπιστώνει κανείς την αντίθεση ανάμεσα στον Fourier, ο οποίος αποστρεφόταν τον οικονομικό φιλελευθερισμό, και στον επίσης ουτοπιστή φιλόσοφο St. Simon, ο οποίος πίστευε κυρίως στο μέλλον της βιομηχανίας και θεωρούσε ότι η πολιτική είναι απλώς μία από τις όψεις της οικονομίας.